

Danes

"**Rižarna** pri Sv. Soboti - poslopje, namenjeno luščenju riža, zgrajeno v letu 1913 - je po 8. septembru 1943 nacistični okupator uporabljal kot taborišče za vojne ujetnike, kasneje je bila namenjena deportiranim ujetnikom, ki so jih nato prepeljali v Nemčijo in na Poljsko, uporabljali pa so jo tudi kot skladišče za zaseženo premoženje in kot zapor za množično unicevanje talcev, partizanov, političnih zapornikov in Židov. 4. aprila 1944 so jo spremenili v krematorij. Leta 1955 so z dekretom predsednika republike proglasili Rižarno pri Sv. Soboti za nacionalni spomenik. Leta 1975 so jo s projektom arhitekta Romana Boica prenovili in jo preuredili v Mestni muzej Rižarna pri Sv. Soboti.

Kje: Ratto della Pileria 43 - tel. 040 826202. - fax 040 8330974

E-mail: risierasansabba@comune.trieste.it

Kdaj: delavniki in prazniki 9 -19

Zaprto: 1. januar, 25. december

Koliko: prost vstop

Kako: avtobus št. 8, 10, 19, 20, 21, 23

Z lastnim prevoznim sredstvom: SS. 202 izhod Valmaura/Stadio/Cimitero

Rižarna

Veliki kompleks stavb tovarne - luščinice riža, ki je bila zgrajena leta 1913 v predmestni četrti pri Sv. Soboti, je nemški okupator najprej spremenil v začasno jetniško taborišče za italijanske vojake, ki so bili ujeti po 8. septembru 1943 (Stalag 339). Proti koncu oktobra so jo spremenili v Polizehaftlager (policijsko jetniško taborišče), od koder so pošiljali deportirance v Nemčijo in na Poljsko, kjer so skladiščili naropano blago ter zapirali in likvidirali talce, partizane, politične jetnike in žide.

V podvozu je na levi strani, vstopajočega prva soba, imenovana "celica smrti". Sem so tlačili ujetnike, ki so jih prevažali iz zaporov ali ki so jih ujeli med akcijami -iščenja in ki sta jim bila v nekaj urah namenjena smrt in poig. Po prievanjih so se ujetniki večkrat znašli skupaj s trupli, ki so bila namenjena v krematorij.

Dalje, vedno na levi strani je v pritličju trinadstropne stavbe, kjer so bile krojačnica in -evljarna - tu so morali delati ujetniki - ter spalnice za esesovske oficirje in vojake, 17 majhnih celic, v katerih je bilo natlačeno do šest ujetnikov: te celice so bile predvsem za partizane, politične ujetnike in žide, ki jih je po nekaj dneh, včasih tednih, čakala usmritev. Prvi dve celici so uporabljali za mučenje in zbiranje ujetnikom zaplenjenega materiala: tu so med drugim našli na tisoč osebni izkaznic, ki so jih zaplenili ne samo ujetnikom in deportirancem ampak tudi delavcem, poslanim na prisilno delo (vse dokumente, ki so jih našle jugoslovanske žene, ko so po begu Nemcev prve vstopile v Rižarno, so prenesli v Ljubljano: danes so shranjeni v Arhivu Republike Slovenije).

Vrata in stene teh celic smrti so bile poslikane in popisane: zavezniška okupacija tovarne, nato sprememba v begunsko taborišče za Italijane in tujce, vlaga, prah in, skratka, malomarnost ljudi so krivi, da je velik del risb in napisov izginil. V spomin ostajajo dnevnik raziskovalca in zbiratelja Diega de Henriqueza (sedaj jih hrani Mestni Vojaški muzej za mir, ki nosi njegovo ime), kjer hranijo skrbne prepise; nekaj strani je reproduciranih tudi vzdolž poti skozi zgodovinsko razstavo.

V naslednji {tirinadstropni stavbi so po velikih sobah zapirali @ide ter civilne in voja{ke ujetnike, ki jih je ~akala deportacija v Nem~ljo: mo{ke in 'enske vseh starosti in celo nekaj mesecev stare otroke. Od tu so ujetnike po{iljali v Dachau, Auschwitz in Mauthausen tragi~ni usodi naproti in malokateri se ji je izognil.

Tr'a{ki {kof monsignor Santin je neposredno posredoval pri nem{kih oblasteh za dr'avljane zaprte v Ri'arni, {e posebej za tako imenovane "me{ance" (@ide poro~ene s Katoli~ani), v nekaterih primerih z uspehom (izpustitev Gianija Stuparicha in dru'ine), v drugih brez rezultata (Pia Rimini).

Na notranjem dvori~-u, prav nasproti celic, na povr{ini, ki jo danes pokriva kovinska plo~-a, je stala stavba za likvidacije - njen profil je {e viden na zidu osrednje stavbe - s krematorijsko pe~jo. Pe~ je bila pod zemljo in do nje so se spu{-ale stopnice. Podzemski kanal, ki ga tudi ozna~uje jeklena plo~-a, je povezoval pe~ z dimnikom. Na kovinskem odtisu dimnika stoji danes simboli~na "Pietà" iz treh kovinskih pre~nikov, podoba spirale dima, ki se je vila iz dimnika.

V obdobju januar - marec 1944 so se nacisti poslu'evali naprave 'e obstoje~e su{ilnice, nato so jo spremenili v krematorijsko pe~, kjer so lahko se'igali ve~je {tevilo trupel, na osnovi na~rta "izvedenca" Erwina Lamberta, ki je 'e zgradil krematorijske pe-i v raznih nacisti~nih koncentracijskih tabori~-ih na Poljskem. Novo napravo so preizkusili 4. aprila 1944, ko so se'gali sedemdeset trupel talcev, ki so jih prej{nji dan postrelili na open-skem streli~-u.

Stavbo s krematorijsko pe~jo in povezanim dimnikom so z dinamitom uni~ili be'e~i nacisti v no~i med 29. in 30. aprilom 1945, da bi izbrisali dokaze svojih zlo~inov po sistemu, ki so ga preizkusili, ko so zapu{-ali druga koncentracijska tabori~-a. Med ru{evinami so na{li ~love{ke kosti in pepel v treh papirnatih vre~ah, kakr{ne se uporabljajo za cement. Med ru{evinami so na{li tudi kij, ~igar kopija, ki jo je izdelal in leta 2000 podaril Giuseppe Novelli, se sedaj nahaja v Muzeju ('al so original ukradli leta 1981).

Glede na~ina usmrtitve obstaja ve~ razli~nih in verjetno enako utemeljenih domnev: usmrtitev s plinom v posebej opremljenih vozilih, udarec s kijem po tilniku ali ustrelitev. Udarec s kijem ni bil vedno smrten, zaradi ~esar so v 'relo pe~i padli tudi {e 'ivi ljudje. Hrup motorjev, tuljenje na{-uvarnih psov in glasba so krili krike in hrup usmrtitev.

[estnadstropno osrednjo stavbo so uporabljali kot kasarno: sobe za nem{ke, ukrajinske in italijanske esesovske vojake (le~ti so imeli nadzorne funkcije v Ri'arni) so bile v zgornjih nadstropjih, kuhinja in menza pa v spodnjem prostoru, ki je danes preurejen v muzej.

Stavba, ki je danes namenjena bogoslu'ju brez verskega razlikovanja, je bila za ~asa okupacije gara'a za vozila tam nastanjenih esesovcev. Tu so bili tudi ~rni furgoni z navznoter obrnjenimi izpu{nimi cevmi, ki so jih verjetno uporabljali za usmrtitev s plinom.

Zunaj levo je mala stavba slu'ila kot stra'nica in poveljnikovo stanovanje.

Desno, kjer je danes urejena zelena povr{ina, je bila trinadstropna stavba z uradi in stanovanji za podoficirje in Ukrajinke. Koliko je bilo 'rtev? Na podlagi pri~evanj so ž~ra~unali, da je bilo v Ri'arni usmr~enih od tri do pet tiso~ ljudi. Veliko ve~je pa je bilo {tevilo ujetnikov in med "~istkami" prijetih oseb, ki so {le preko Ri'arne v lagerje ali na prisilno delo.

Tr'a~ani, Furlani, Istrani, Slovenci, Hrvati, vojaki, @idje: v Ri'arni je bilo za'ganih kar nekaj najbolj{ih "kadrov" odporni{tva in antifa{izma.

Jadransko Primorje

Po 8. septembru 1943, ko se je italijanska monarhija ločila od Nemčije in je bilo sklenjeno premirje, je Julijska krajina dejansko nehala biti del italijanske države in je z ustanovitvijo operacijskega območja "Adriatisches Küstenland" (Jadransko Primorje) postala območje pod neposredno rajhovsko upravo.

Na ta način je ustanovitev "Jadranskega Primorja", ki je obsegal videmsko, tržaško, goriško, puljsko, reško in ljubljansko pokrajino, potrdila dejansko priključitev Nemčiji obširnega območja, ki je gravitiralo na Severni Jadran in savsko porečje.

Upravo "Primorja" je Hitler zaupal koroškemu "Gauleiterju" Friedrichu Reinerju, avstrijskemu nacistu, ki je sovražil Italijo. Po njegovih etnično-rasnih ocenah je bil večji del Furlanije in Julijske krajine tuj italijanskemu narodu, zaradi česar je bila njegova ločitev od italijanske države upravičena tudi s tega vidika.

"Visoki komisar" Rainer je 1. oktobra 1943 prevzel vso politično in upravno oblast in v kratkem času utrdil svojo praktično neomejeno suverenost, s tem da je prefekte in upane podredil nadzoru nemških "svetovalcev" in določil pravila za uporabo krajevnih kolaboracionistov, bodisi italijanskih bodisi slovenskih in hrvaških, ki so bile z različnimi naslovi in funkcijami namešene v službi okupatorjev.

V razmerje odvisnega dela z esesovci so stopili oddelki fašistične milice, ki se tukaj niso kasneje prelevili, kot v novoustanovljeni Salojski republiki, v republiško narodno stražo (Guardia Nazionale Repubblicana), pa pa so se preimenovali v "Milico za teritorialno obrambo" (Milizia difesa territoriale), in razni policijski oddelki, ki so v polni zasedbi sodelovali tudi pri akcijah za čiščenje. Med temi je bil Posebni Inšpektorat J.V. za Julijsko krajino, ki ga je vodil generalni inšpektor Giuseppe Gueli, s sedežem v tako imenovani "Villa Triste" v ulici Bellosguardo, ki je bil ustanovljen že leta 1942 s specifičnimi nalogami v zvezi z zatiranjem partizanske borbe in nadzorovanjem delavskega razreda v velikih tovarnah. Inšpektorat, katerega operativna sekcija je bila znana pod imenom zloglasne "tolpe Collotti", po imenu njenega poveljnika komisarja Gaetana Collottija, je nadaljeval svojo "službo" po 8. septembru tako, da je nudil Nemcem dragoceno in konkretno pomoč proti antifašistom in pri zapiranju židov.

Pred drugo svetovno vojno je bilo tržaških židov približno 5000. Po sprejetju fašističnih rasnih zakonov iz leta 1938 in ustanovitvi tudi v Trstu enega izmed zloglasnih "Središč za preučevanje židovskega problema" (4 v celi Italiji), se je veliko židov izselilo v tujino. In vendar je Nemcem uspelo deportirati v koncentracijska taborišča več kot 700 tržaških židov. Od teh jih je preživelo in se vrnilo domov samo približno dvajset. V Riarno so poleg tržaških židov zaprli in kasneje od tu deportirali večje število židov iz Veneta, Furlanije, Reke in Dalmacije.

Policijska kontrola, politično, rasno in protipartizansko zatiranje sta bila zaupana nadzorstvu esesovcev; njihov poveljnik, Odilo Lotario Globonik, po rodu Tržančan in vezan na Himmlerja, ki je že organiziral pokol preko milijona in pol poljskih židov ("Aktion Reinhard"), se je nastanil v Trstu v spremstvu številne skupine "profesionalcev" smrti, ki so se že zloglasno odlikovali v raznih uničevalnih akcijah v Nemčiji, na Poljskem, v Z.S.S.R. in v poljskih taboriščih smrti: Belzec, Sobibor in Treblinka.

Z Globnikom so prispeli v Trst močnejše skupine "Einsatzkommando Reihard", kar 92

strokovnjakov, med katerimi številni ukrajinski esesovci, moški in ženske.

Einsatzgruppen in Einsatzkommandos so bili posebni oddelki, ustanovljeni z namenom, da se "borijo proti sovražnikom Raha v zaledju vojskujočih se" ter da izvajajo posebno "zahtevne" naloge za uresničevanje okupacijske, zatiralne in uničevalne politike Tretjega Raha na zasedenih ozemljih. Te skupine so bile odvisne od RSHA (Reichssicherheitshauptamt), se pravi od osrednjega varnostnega policijskega urada; le-ta je bil odvisen od ministrstva za notranje zadeve, ki mu je bil na čelu Reichsführer SS in minister Heinrich Himmler.

Nekaj dni po 8. septembru je v Trstu prišel Christian Wirth in nekaj njegovih moških, ki so se udeležili akcije "Tiergarten 4", se pravi, že od leta 1939, uničevanja "neozdravljivih" nemških bolnikov, kasneje pa ujetnikov v koncentracijskih taboriščih, ki so jih zdravniki z lažnimi sprievali ocenili za "neozdravljive".

Skupina "Einsatzkommando Reinhard" je ustanovila več krajevnih uradov, označenih s črko R. Tržaška skupina je bila zaznamovana z R1, videmska z R2, reška z R3. Označke so odtisnjene na dokumentih in na celicah v Riarni.

Prvi poveljnik Einsatzkommando v Trstu je bil Christian Wirth; po njegovi smrti v partizanski zasedi v Hrpeljah 26. maja 1944 mu je nasledil August Dietrich Allers. Allersova desna roka in poveljnik Riarne je postal Joseph Oberhauser.

Prisotnost v "Jadranskem Primorju" take izjemne "ekipe" glede na vodilne in organizacijske odgovornosti v politiki uničevanja v Evropi je opravičevala izredna vloga, ki jo je imelo to ozemlje za Raha.

"Primorje" je bila zadnja prilastitev nacističnega imperializma v Evropi. Trst, Istra in Furlanija so bili gospodarska in politična osnova nemškega ekspanzionizma v Južni Evropi in v Sredozemlju; istočasno so bili tudi bistveni strateški "čarnir" med Balkani, ki jih je pretresala partizanska vojna in jim je grozilo sovjetsko napredovanje, italijanska fronta in južna Nemčija.

Razvoj vojnega konflikta in junjski odpor vseh tuževnih narodov sta prisilila zatiralni nacistični aparat, da je zapustil svojo zadnjo teritorialno prilastitev.

Proces

Po tridesetih letih se je aprila 1976 v Trstu zaključil proces proti odgovornim za zločine v Riarni pri Sv. Soboti.

Med obtoženci sta bila dva nacista: Joseph Oberhauser, pivovar v Münchnu in odvetnik August Dietrich Allers iz Hamburga. Prvi je bil poveljnik Riarne, drugi je bil njegov neposredni nadrejeni čelovež iz črnoasov "Tiergartena 4", organizacijskega središča "operacije evtanazija" za fizično in umsko prizadete v Nemčiji in Avstriji. V Nemčiji so zaradi protestov pogumnih duhovnikov program evtanazije ukinili (po podatkih nürnberškega sodišča so v imenu "rasne higijene" odpravili že približno 100.000 tako imenovanih "nepotrebnih ust") in osebje "T4" se je preselilo na Poljsko, kjer je v okviru "končne rešitve" organiziralo uničevalna taborišča Treblinka, Sobibor, Belzec. Najprevidnejši viri - poljski uradni viri - ocenjujejo, da je bilo približno dva milijona židov in dvainpetdeset tisoč Romov (od katerih približno tretjina otrok) ubitih v teh taboriščih. Ko so opravili svojo nalogo na Poljskem, so te ljudi - med njimi sta bila Franz Stangl, "krvnik iz Treblinke", ki mu je nemško sodišče pripisalo odgovornost za smrt 900.000 ljudi, in Erwin Lambert, specialist za gradnjo krematorijskih peč - poslali v Italijo, v Trst.

Na procesu za zločine v Ri'arni pri Sv. Soboti je klop za obtožence ostala prazna: z mnogimi so 'e obračunali partizani, drugi so umrli naravne smrti. August Dietrich Allers je umrl marca 1975, Joseph Oberhauser je dalje prodajal pivo v Münchnu. Italijansko sodstvo ni zahtevalo izročitve, ker dogovori med Italijo in Nemčijo, ki urejajo to področje, zadevajo samo zločine, ki so bili zakrivi po letu 1948. Proces se je zaključil z Oberhauserjevo obsodbo na dosmrtno ječo. Nacistični kriminal je umrl pri 65 letih 22. novembra 1979.

Je bil torej proces nepotreben? Ne glede na začetni namen procesa, ki je temeljil na neverjetnem in nesprejemljivem razlikovanju med "nedolžnimi" in "nenedolžnimi" "rtvami", ne glede na formalistično logiko, s katero so 'eleli ločiti zločinska dejanja od njihovih zgodovinskih in političnih korenin, ne glede na kazen, ki ni bila nikoli izvršena, ostaja le dejstvo, da se je prebil zid tistine, ki je več kot trideset let zakrival lager pri Sv. Soboti.

Simon Wiesenthal, žid, ki je celo življenje posvetil razkrivanju nacističnih zločinov in iskanju njihovih storilcev, je o procesu izjavil: "Ne gre le za zahtevo po pravici, pa tudi za vprašanje vzgoje. Vsi morajo vedeti, da zločini, kot so ti, ne padejo na dno spomina, ne zastarijo. Kdorkoli bi kdaj razmišljal o novem nacizmu ali fašizmu, mora vedeti, da bo na koncu vedno zmagała pravica. Pa neprav mlini pravice meljejo poasi."

Spomenik

Arhitekt Romano Boico, zmagovalec na natečaju, ki ga je razpisala Tržaška Občina leta 1966 za preureditev Ri'arne v muzej (ki so ga odprli leta 1975), je zapisal sledečo motivacijo svojemu natečaju:

"Na pol uničena Ri'arna, kakršna so jo pustili nacisti v begu, je bila videti bedna kot predmestna okolica: pomislil sem torej, da bi ta popolna beda lahko postala simbol, se povzdignila in se spremenila v spomenik. Odločil sem, da bom odstranjeval in vračal, ne pa dodajal. Odstranil sem na pol porušene stavbe in kompleks obdal z 11 m viskomi cementnimi zidovi, ki so postavljeni tako, da ustvarjajo vznemirljiv vhod na isti točki, kjer je pravi vhod. Obdano dvorišče predstavlja v konceptu laično baziliko na prostem. Stavbo za ujetnike sem popolnoma izpraznil in razgalil lesne oporne strukture, kolikor se mi je zdelo potrebno. Nisem se dotaknil 17 celic in celic smrti. V osrednjo stavbo, v pritličju, sem namestil skop, a živ Muzej Odpornosti. Nad Muzejem so prostori Združenja Deportirancev. Na dvorišču grozljiva jeklena, nekoliko vkopana sled: odtis peči, kanala in vznožja dimnika."

Muzej

Mestni muzej Ri'arna Sv. Sobote (odprt leta 1975) ter bližnja fotografsko-dokumentarna pot skozi zgodovinsko razstavo (ki jo je leta 1982 uredil Elio Apih, leta 1998 pa je bila še razširjena) kaže, preko reprodukcij dokumentov in raznih prievanj, na zgodovino Ri'arne. Obenem je pripravljena tudi rekonstrukcija zgodovinskega, političnega in vojaškega dogajanja v prvi polovici 20. stoletja v celotni regiji.

Na srečo je Muzej 27. januarja 2002, na Dan spomina, prejel veliko število donacij, zato je lahko spremenil svojo prvotno didaktično konotacijo in postal v vsem enak krajem, ki hranijo spomine in razstavljajo oprijemljiva prievanja in dokaze o trpljenju in

tragediji -love{tva.

V Dvorani kri'ev so v razobe{ene vitrine uspeli dodati nekaj osebnih predmetov, ki so jih nacisti pobrali tr'a{kim @idom in jih leta 1945 odnesli s seboj na Koro{ko. Zavezniki so naleteli nanje, ko so bili skriti v velikih jutastih vre-ah. Poslali so jih v Rim, kjer so desetletja ostali zapu{-eni in pozabljeni v neki kleti Zakladnega ministrstva. Leta 2000 so jih kon-no vrnili Hebrejski skupnosti v Trstu, ki se je odlo-ila, da jih en del razstavi v svojem muzeju, posve-enem Carlu in Mariji Wagner, majhen a pomemben del pa so podarili Mestnemu muzeju Ri'arna ter Muzeju "Yad Vashem" v Jeruzalemu.

Ure, nao-niki, glavniki, prstan, pudrnica, bro{ka, ustnik za cigarete, nekaj jedilnega pri-bora: preprosti predmeti za vsakdanjo rabo, ki prav preko svoje "normalnosti" govore o mo'eh in 'enah, ki so jih uporabljali. S tem {e bolj pribli'ajo to nedopustno dramo {tevilnih uni-enih ali tragi-no pretrganih 'ivljenj, v njihovem enako "normalnem" toku.

V notranjosti Muzeja se nahajajo donacije lokalne sekcije Nacionalnega zdru'enja biv{ih politi-nih deportirancev v nacisti-na koncentracijska tabori{-a - Associazione Nazionale ex Deportati Politici nei Campi Nazisti (ANED) ter nekaterih njegovih tr'a{kih -lanov (Riccardo Goruppi, Jolanda Marchesich, Antonio Marega oziroma njegovi dedi-i, Rosalia Poropat, Ferdinand Zidar), ki so bili deportirani v Auschwitz, Buchenwald, Dachau, Mauthausen, Ravensbrück. Preko teh donacij se izpostavlja tudi posebnost Ri'arne Sv. Sobote, ki je bila tabori{-e za ubijanje in za po{iljanje 'rtev v druga morilska tabori{-a, kjer je umrlo od tri do 5 tiso- oseb. Ri'arna je bila v za-etku le prehodno tabori{-e za odpo{iljanje v tabori{-a uni-enja: od 123 konvojev, ki so odpeljali iz Italije v nacisti-na morilska tabo-ri{-a, jih je kar 69 odpotovalo iz Trsta, k temu pa je treba dodati {e 30 konvojev, ki so bili namenjeni v delovna tabori{-a.

Poleg 'are s pepelom, ki so ga pripeljali iz krematorijev v Auschwitzu, in jo je poklonil ANED, se tu nahajajo {e osebni predmeti, ki so jih ohranili tr'a{ki deportiranci ter jih nato v trajen spomin in opomin poklonili: uniforma neke deportiranke iz Auschwitza in Mauthausena, druga, ki jo je nosil nek deportiranec v Buchenwaldu, zamljevidi in doku-menti, ki so jih SS-ovcem odvzeli v koncentracijskem tabori{-u Buchenwald, propustnice, osebni dokumenti za prepoznavanje, fotografije, ciklostirani dokumenti, nastali po osvobo-ditvi, risbe, tlorisi tabori{- in mesta zakopov. Simbol volje in 'elje, da take reizmerne tragedije, ki so jo zagre{ili nacisti, ne sme nih-e pozabiti, pa tudi nobene od 'rtev, je prav gotovo dolg svitek papirja, na katerega je neka deportiranka iz Ravensbrücka zapisala imena in naslove sotrpink, pri -emer ji ga je uspelo ohraniti in prnesti v domovino, ker ga je ves -as uspela skrivati pod uniformo.

Poleg teh dragocenih relikvij so v reprodukcijah, zaradi la'je konzervacije, razstavljene tudi nekatere dragocene grafike Antona Zorana Mu{i-a, ki jih je umetnik poklonil leta 1997.

O vedno 'ivi vezi med Ri'arno Sv. Sobote in lokalno ter mednarodno 'idovsko skupnostjo, pri-ajo tudi nekatere slovesnosti, kot je bila tista pred pokopom nekaterih zobnih protez, ki so jih nacisti izvlekli iz ust 'idovskih 'rtev, umrlih v koncentracijskih tabori{-ih - dogodek je potekal 18. junija 1999. Drugi tak dogodek je bila po{iljka zemlje iz Ri'arne in kamna iz zidu v stavbi, kjer so bili zaprti @idje, preden so jih poslali v nacisti-na koncentracijska tabori{-a - 27. januarja 2002 so ju poslali v jeruzalemski muzej "Yad Vashem". 27. januarja 2003 so shranili ampulo z zemljo iz Jeruzalema, ki jo je poklonila Fundacija Keren Hayesod Italia, izro-ila pa Diamantina Salonicchio, biv{a depor-

tiranka v Bergen Belsenu.

V zadnjih letih je Ri'arna postala vse bolj kraj, kjer se ljudje zbirajo, se zamislijo in se spoznavajo. Obi{-e jo preko 100.000 oseb letno, ki prihajajo iz vsega sveta in se zaustavljajo ob ponujenem razstavljenem didakti-nem in spominskem materialu. V Ri'arni gostijo razstave, komemoracije (posebno v dneh, vezanih na Dan spomina ter ob obletnicah osvoboditve), predstave, koncerte, konference in {tudijske posvete. Leta 2001 in 2002 je bila sede' {tudijskega kampusa Italija 3.3 Mednarodne civilne slu'be. Od leta 2003 je v sosednji stavbi, katere vhod se nahaja na ulici Rio Primario 1, sedež združenja ANED iz Trsta in Mednarodnega odbora nacističnega taborišča Rižarne Sv. Sobote v Trstu.

BIBLIOGRAFIJA

- APIH E., *Mostra storica della Risiera di S. Sabba* (Zgodovinska razstava o Ri'arni pri Sv. Soboti), Comune di Trieste - Civici Musei di Storia ed Arte, Trieste, S.d.
- APIH E., *Italia, fascismo ed antifascismo nella Venezia Giulia (1918-1943)* (Italija, fa{izem in antifa{izem v Julijski krajini 1918-1943), Laterza, Bari, 1966
- BON S., *La persecuzione antiebraica a Trieste (1938 - 1945)* (Proti'idovska gonja v Trstu 1938-1945) Del Bianco, Udine, 1972
- COLLOTTI E., *Il Litorale Adriatico nel nuovo ordine europeo* (Jadransko Primorje v novem evropskem redu), Vangelista, Milano, 1974
- COSLOVICH M., *I percorsi della sopravvivenza. Storia e memoria della deportazione dall'Adriatisches K nstenland* (Poti pre'ivetja. Zgodovina in spomini na deportacije iz Adriatisches K nstenland), Mursia, Milano, 1994
- Dallo squadristico fascista alle stragi della Risiera: Trieste, Istria, Friuli* (Od fa{isti-nega {kvadrizma do pokolov v Ri'arni: Trst, Istra, Furlanija), ANED, Trieste, 1978
- FOGAR G., *Sotto l'occupazione nazista nelle provincie orientali* (Nem{ka okupacija vzhodnih provinc), Del Bianco, Udine 1969
- FOLKEL F., *La Risiera di S. Sabba* Mondadori, Milano, 1979 (Ri'arna - Vrata v smrt, ZTT, Trst, 1990)
- PACOR M., *Confine orientale. Questione nazionale e resistenza nel Friuli-Venezia Giulia* (Vzhodna meja. Narodno vpra{anje in odporni{tvo v Furlaniji - Julijski krajini), Feltrinelli, Milano, 1964
- PUPO R., *Venezia Giulia 1945. Immagini e problemi* (Julijska krajina 1945. Podobe in problemi), Editrice Goriziana, Gorizia, 1992
- SALA T., *La crisi finale nel Litorale Adriatico* (Kon-na kriza v Jadranskem Primorju), Del Bianco, Udine, 1962
- SCALPELLI A., (uredil), *San Sabba. Istruttoria e processo per il Lager della Risiera* (Sv. Sobota. Preiskava in proces o lagerju v Ri'arni) voll. ANED - Mondadori, Milano, 1988
- STUHLPFARRER K., *Le zone di operazioni Prealpi e Litorale Adriatico 1943-1945* (O-bmo-ja operacij Predalpe in Jadransko Primorje), Adamo, Gorizia, 1975
- VINCI A.M., (uredil), *Trieste in guerra. Gli anni 1938-1943* (Trst med vojno. Leta 1938-1943), Istituto Regionale per la Storia del movimento di liberazione nel Friuli - Venezia Giulia, Trieste, 1992

z dne 15. aprila 1965, št. 510

Proglasitev Ri'arne pri Sv. Soboti v Trstu za narodni spomenik.

PRESEDNIK REPUBLIKE

ob upoštevanju zakona št. 1078 z dne 1. junija 1939 o varstvu dobrin umetniške in zgodovinske narave;

ob upoštevanju kraljevega odloka št. 363 z dne 30. januarja 1913, s katerim je bil sprejet pravilnik za izvajanje zakonov o starinskih najdbah in umetniških delih;

zaradi primernosti, da se Ri'arna pri Sv. Soboti v Trstu - edini primer nacističnega lagerja v Italiji - ohrani in preda varstvu Naroda zaradi izrednega zgodovinsko-političnega pomena, ki ga ima le-ta;

na predlog Ministra Dr'avnega Sekretarja za Vzgojo
proglasa Ri'arno pri Sv. Soboti v Trstu za narodni spomenik.

Ta odlok, ki je opremljen z dr'avnim pe-atom, bo vnešen v uradno zbirko zakonov in odlokov Republike Italije. Kdorkoli je za to poklican, bo dol'an spoštovati in izvajati ta odlok.

Rim, 15. aprila 1965

SARAGAT

Potrjeno, Minister za Sodstvo: REALE

Vpisan na Ra-nskem dvoru dne 26. maja 1965

Akti Vlade, reg. št. 193, str. št. 109. - VILLA